

Laczkó Sándor

A századforduló liberalizmusképének színe és visszája

'A társadalmi fejlődés iránya'

1904 tavaszán egy kivételes, a magyar szellemi élet sok szereplőjét megmozgató, ugyanakkor mégis korlátozott hatású vitasorozatnak lehettek tanúi az érdeklődő kortársak. 'A társadalmi fejlődés iránya' címmel egy hónapokon át tartó vitát rendezett Budapesten a Társadalomtudományi Társaság¹. A vitasorozat anyaga megjelent a *Huszedik Század* című folyóirat 1904-es évfolyamában, majd az év végén önálló kötet formájában is napvilágot látott². A kötet a vita során elhangzott előadások és reflexiók időrend szerint szerkesztett betűhív megjelentetésével hű képet fest a korszak eszmei alakzatainak állapotáról és pozíciójáról, azok egymáshoz való viszonyáról, társadalomkritikai alapállásukról és jövőbeni vélelmezett lehetőségeikről. Az eseményorozat megszervezésével és anyagának publikálásával a Társadalomtudományi Társaság egy általa rendkívül fontosnak tartott célt kívánt szolgálni, amelyről a kötet előszava, amely egyben a Társaság elnökségének vitaindító felhívása is volt, a következőképpen tájékoztat: „*Még a művelt magyar közönség jó része is meglegszik azzal, hogy a liberalizmus = manchesterizmus, a gyöngye kiszipolyozása a gazdaságilag erős által, a szocializmus = földfelosztás, és a konzervativizmus vagy keresztény szocializmus = fekete csuha, sötét reakció, stb. Az eszmék ... zűrzavarában Társaságunk hasznos munkát vél teljesíteni, midőn gondoskodik arról, ..., hogy a nyugati szociális fejlődés egymással küzdő alapirányzatait szakemberek egy-egy felolvasásban bemutassák ... Nyomatékosan ki kell emelni, hogy a felolvasásokból és a vitából minden napi politika szigorúan ki lesz zárva. Nem az a kérdés, hogy ma mit tegyen vagy mit ne tegyen a mai magyar politika, hanem kizárólag az: melyek a jelenlegi társadalmi fejlődés uralkodó és a jövő kialakulását megszabó erői és szempontjai.*” A Társaság célja a vita megrendezésével, a különböző eszmeáramlatok képviselőinek közös fórumon történő szerepeltetésével tehát

¹ A Társadalomtudományi Társaság 1901. január 23-án alakult a 'társadalmi tudományok művelésére', s egyike volt a századforduló meghatározó szellemi műhelyeinek. Céljait elsősorban vitasorozatok, előadások és felolvasóületek szervezésében látta megvalósulni. Tevékenysége szorosan kapcsolódott a *Huszedik Század* című folyóirat köréhez, mindkettő mögött többségében fiatal társadalomtudósok álltak, törzsgárdájuk nagyrészt azonos volt.

² *A társadalmi fejlődés iránya*. A Társadalomtudományi Társaság által rendezett vita. Különnyomat a *Huszedik Századból*. Budapest, Politzer Zsigmond és fia Könyvkereskedése 1904. p. 378.

nem volt más, mint oldani az egymással szembenálló kialakult előítéleteket, elősegíteni a megértést és a lehetséges kibontakozást, illetve ütköztetni és szembesíteni egymással azokat az eszméket, amelyek meghatározó szerepet játszottak a századfordulón, s amelyek vélhetően nagy befolyással lesznek a társadalmi folyamatok további alakulására is.

A vitasorozat első fázisában a századforduló négy nagy eszmetörténeti irányzatát bemutató nagyelőadásra (felolvasóülésre) került sor népes, alkalmanként több száz fős, jórészt fiatalokból álló hallgatóság előtt. A liberalizmusról *Gratz Gusztáv*, az anarchizmusról *Batthyány Ervin*, a szocializmusról *Szabó Ervin*, míg a konzervativizmusról *Geőcze Sarolta* tartott előadást. A felkért előadók elsősorban az egyes irányzatok bemutatására, történelmi múltjuk, eszmei lényegük és várható szerepük felvázolására vállalkoztak³. Érvanyaguk, kritikai fegyvertáruk a legtöbb esetben alig tér el a kor bevett gondolati sémáitól. A vita mindezzel együtt is rengeteg gondolati muníciót, egymás megértésének lehetőségét elősegítő érvet, szellemi nyitottságot és az elméleti tisztázás szándékát mutatja fel. Összességében pedig egy rendkívül koncentrált nyersanyagát, illetve bonyolult viszonyrendszereik összefoglalását adja a kor eszmei törekvéseinek, az egymástól markánsan különböző szemléleti modelleknek. S mint ilyen, fontos helye van eszmetörténeti hagyományunkban, s feltétlenül számot tarthat reflexív érdeklődésünkre. A századforduló egyébként is hangos és visszhangos volt az eszmék és a politika, az egyén és a közösség kiütkereső próbálkozásaitól, a 'mi van' és a 'merre megyünk?' kérdéseinek folyamatos napirenden tartásától. A Társadalomtudományi Társaság által szervezett vitasorozat egy tanulságos pillanatfelvétel az eszmék nagy küzdelméről. Hívószavai az első világháború előtti nagy társadalmi konfliktusok hívószavai is egyben.

Jelen tanulmány ugyanakkor nem kíván foglalkozni a vita egészével. Mindössze azon eszmei vonatkozások kiemelését és argumentálását vállalja, amelyek mintegy látteleletet adják a kor eszmei alakzatainak, mint amelyre egyaránt élesen vetül rá az eszmék és ideológiák harca, valamint a kreatív sokféleség. Szűkebb értelemben pedig a liberális eszme alakulásának és problémavilágának, hazai dilemmáinak és kritikai dimenzióinak a reflexiójával kíván foglalkozni, különös tekintettel a századfordulós liberális álláspontnak a szociális kérdést, illetve az egyéni és kollektív szabadságot érintő, a korabeli konzervatív és szocialista

³ A kötet a vita során elhangzott négy nagyelőadást követően öt olyan szöveget is közöl, amelyek szerzői csak utólag, terjedelmes írásban kívántak hozzászólni a vitához. Ugyanakkor 23 hozzászólás a vitaülések során szóban hangzott el, köztük – hogy csak néhány példát emeljünk ki – *Prohászka Ottokár*, *Pikler Gyula*, *Schmitt Jenő* és *Tegze Gyula* beszédei, a korszak különböző beállítottságú meghatározó személyiségei részéről. A vitaülések zárásaként a négy felkért nagyelőadó reflexív és összegző 'zárbeszédeire' került sor, amelyek anyagát a kötet ugyancsak betűhíven tartalmazza.

állásponttól markánsan eltérő, következésképp élesen egymásnak feszülő artikulációjának a vizsgálatával. Rövidebben fogalmazva, a liberális önkép és a vele szemben álló szocialista és konzervatív liberalizmus-kritika konfliktusával.

Előadás a liberalizmusról

A vitasorozat első előadása⁴ a liberalizmusról hangzott el Gratz Gusztáv⁵ jóvoltából. Gratz tárgyilagos kritikával közelít a témához. Előadásának talán leginkább feltűnő és némiképp meglepő sajátossága az a védekező tónus, amely egyenesen a liberalizmus csillagának leáldozását ismeri el. *„Tudom, hogy a liberalizmus csillaga széles e világon letűnt és elvesztette régi varázserejét. ... A kérdés ...: betöltötte e a liberalizmus teljesen feladatát vagy alkalmas e arra, hogy tovább is küzdjünk érte, nyújtott e nekünk már mindent, amit csak nyújthatott, vagy remélhetünk még valamit tőle, befejezte e világtörténeti szerepét, vagy várnak e reá még új feladatok?”*⁶ Mondatai nyers őszinteséggel néznek szembe a liberalizmus jövőjét firtató, s a kortársak által folyamatosan felvetett kérdésekkel.

Mindezzel együtt Gratz a liberalizmus tartalékairól és jövőbeni feladatairól beszél, nem tévesztve szem elől az egyéni szabadság és a szociális kérdés kívánatos és lehetséges összefüggéseit. Érvrendszere – tekintve a körülményeket és a számára rendelkezésre álló szűk időt és teret - mégis hiányos, csakúgy, mint a liberalizmus problémavilágának általa felrajzolt vázlata. Így például szembetűnő, hogy előadásából hiányzik a 'nemzeti kérdés' liberális nézőpontjának tematikája. Ugyanakkor sokat elárul a vita egészéről, hogy vitapartnereinek elméleti fejtegetései ugyancsak mellőzik ezt a kérdést. Tekintettel a kérdéskör korabeli fontosságára, szinte érthetetlen, hogy alig képezi reflexió tárgyát. A 'nemzeti' és a 'kisebbségi kérdés' megoldására adható és adandó liberális (és konzervatív) válaszok csak elvétve, utalásokban, hozzászólások szintjén nyernek megfogalmazást. Mintha a vitázók szerint maga a kérdéskör nem is tartozna hozzá szervesen az általuk képviselt eszme lényegéhez. Az előadások anyagát elemezve mégis arra kell következtetnünk, hogy nagy valószínűséggel

⁴ Gratz Gusztáv előadása február 14-én, Batthyány Erviné február 21-én, Szabó Erviné március 6-án, Geőcze Saroltái március 13-án hangzott el. A vitaciklus további 22 rendezvénye április-május folyamán zajlott le

⁵ Gratz Gusztáv (1875-1946) publicista, politikus, történész, a Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század egyik alapítója

⁶ Gratz Gusztáv: *A liberalizmus*. In. *A társadalmi fejlődés iránya*. A Társadalomtudományi Társaság által rendezett vita. Különnyomat a Huszadik Századból. Budapest, Politzer Zsigmond és fia Könyvkereskedése 1904. pp. 3-4.

másról van szó. A liberalizmus álláspontjának Gratz-féle interpretációja esetében arról, hogy elsősorban a liberális eszme teoretikus esszenciáját kívánja nyújtani, s jövőbeli irányultságát kijelölni, s nincs elegendő ideje és tere ahhoz, hogy minden 'korkérdésre' reagáljon, így nem kíván minden, a társadalmat érintő problématerületre liberális tézisekkel reflektálni. Ennek megfelelően a 'nemzeti', illetve 'kisebbségi kérdés'-re sem reflektál. Előadásának ezzel a hiátusával azonban nagyon is beszédes álláspontot képvisel. Véleménye szerint a liberalizmus jövője nem ezen a területen fog eldőlni. Eredendően nem a 'nemzeti' és a 'kisebbségi' kérdésre adott válasz az, ami miatt ellenfelei kérlelhetetlenül támadják, s ami miatt önreflexióra és elméleti korrekcióra kényszerül. A probléma – Gratz által is vélelmezett – valódi centrumában a 'szociális kérdés' áll. Bár nem vonultatja fel a liberális eszme teljes fegyvertárát, s nem kezd minden részterületre kiterjedő elemzésekbe, fejtegetései mégis alaposak és tárgyilagosak.

Előadásának vonalvezetése a liberalizmus történelmi fejlődésnek felvázolásától a liberalizmus és szocializmus viszonyának taglalásán át, a liberalizmus elméletének kifejtéséig és a 'szociális liberalizmus' perspektívájának felvetéséig vezet, hogy azután általa lényeginek tartott végkövetkeztetésekkel zárja mondandóját. Mi voltaképpen a liberalizmus? – teszi fel a kérdést Gratz. Mint mondja, semmiképpen sem az, aminek ellenségei tartják. Történelmi szerepét tekintve progresszív, igaz ugyan, mint mondja, hogy nem minden progresszív irány liberális. Lényegét tekintve a liberalizmus demokratikus, ugyanakkor azt is elismeri, hogy nem minden demokrácia liberális. A liberalizmus történelmi szerepe az abszolutizmus elleni fellépéssel veszi kezdetét, amely nem ismert jogegyenlőséget, egyéni szabadságot, gazdasági szabadságot, és demokráciát. Ennek az abszolutizmusnak üzent hadat a liberalizmus, elsősorban a középosztály érdekeinek védelmében. Ugyanakkor, s ez a liberalizmus esetében is így van, a történelmi fejlődés sohasem az eszmék tiszta győzelmét és érvényesülését hozza magával. Mint mondja, az érdekek érvényesítésének folyamatában a liberalizmus által biztosított 'szabadság' lehetőségével korántsem egyenlő mértékben tudtak élni a társadalom szereplői. A liberalizmus sikereinek (az egyéni és gazdasági szabadság mind markánsabb térnyerésének) elsősorban a középosztály volt a haszonélvezője, míg tömegek lettek kárvallottjai. Ezen kárvallottak érdekeinek védelmében jelent meg a társadalom, illetve az eszmék porondján a szocializmus. Történelmi paradoxon ugyanakkor, hogy míg a liberálisok a szabadság eszméjének képviselőitében léptek fel, addig a szocialisták az egyenlőség eszméjét helyezték előtérbe. A két eszme viszonya egymást feltételező és jobbra kölcsönösen kizáró. „... *mihelyt az egyik előbukkan, a másiknak kell eltűnnie, mert teljes szabadság mellett az emberek sohasem lesznek egyenlők, és teljes egyenlőségben soha nem*

lehet őket tartani, ha teljes szabadságot adunk nekik.”⁷ Ott tud csak teljes eréllyel és eséllyel fellépni a szocialista eszmevilág képviselője, mondja, ahol a liberalizmus következetlensége, a liberális politika elégtelensége helyet és teret hagy számára. Így például a jogegyenlőség elvét átvette a liberalizmustól, ám teljes joggal lépett fel az imperialisztikus törekvésekkel szemben, amelyek előidézése eredendően nem volt célja a liberalizmusnak. Igaz ugyan, hogy míg a liberalizmus a teljes gazdasági szabadság elvét vallja, addig a szocialisták elvetik azt, mivel szerintük az csak a gazdaságilag erőseknek kedvez.

Ezt leszámítva azonban a liberalizmus és a szocializmus Gratz interpretációja szerint elméletileg érintkezik, áthidalhatatlan elvi ellentét nincs közöttük. Konfliktusuk csak abból adódik, hogy míg a liberalizmus történetileg a középosztály érdekeinek képviselőjében lépett a társadalmi nyilvánosság porondjára, s megfeledezett az érdekei védelmére képtelen, kiszolgáltatott és létében veszélyeztetett alsóbb társadalmi rétegekről, addig a szocializmus ezen kárvallottak tömegeinek, a munkásosztálynak az érdekében hallatta hangját. Ugyanakkor Gratz csak az osztályérdektől megszabadult liberalizmust tartja valódi liberalizmusnak. „... *a szocializmus csak a liberalizmus mulasztásait, elveinek téves alkalmazását ostorozza, s e téren könnyű lesz a liberalizmusnak oly formát adni, mely a szocializmus szempontjából is kielégítő. Ütköző pont a szabadság kérdése. ... e pontban kell a liberális és szocialista rendszert egymással összehasonlítani.*”⁸

A liberalizmus és szocializmus eszméinek illetően közelítése Gratz előadásában nem volt cél nélküli. Bár a szabadságról alkotott fogalmuk rendkívül eltérő, mégis egymás támaszaiként képzelel el őket a jövőben. Figyelmen kívül hagy azonban néhány alapvető tény. Bár igyekszik semlegesíteni ellentétüket, miszerint a szocializmus csak a liberalizmus káros hatásait és következetlenségeit korigálja, ugyanakkor a privilegizált társadalmi rétegekkel szembeni fellépése az egyéni és gazdasági szabadság tagadása egyúttal a liberalizmus tagadását is jelenti. Gratz a liberalizmus történelmileg előidézett hibáiról és azok kiküszöböléséről értekezik, s ezen a téren a szocializmus szerepét hangsúlyozza. A haladást és a fejlődést mégis az önkorrekcóra képes liberalizmus jeleníti meg számára. Főként azért, mint mondja, mert az egyéni szabadság respektálásával sokkal jobban megfelel az emberek alapvető ösztöneinek, amely külső korlátokat nem szívesen tűr meg, s amely nélkül az ember nem érzi magát boldognak. Következésképpen szerinte ez a rendszer sokkal jobban biztosítja

⁷ uo. pp. 9.

⁸ uo. pp. 9.

az emberiség fejlődését, amelyet eddig is az ember szabadon kibontakoztatott kreatív képességei, az 'egyesek szabad tevékenysége', a kiválóak jutalma és haszna vitt előbbre.

Ha jól értjük, ezen a ponton Gratz a modernitás egyik alapproblémáját érinti, nevezetesen az egyéni kreativitás, a táalentum problémáját. Az abszolutizmus hagyományos társadalmi berendezkedésével szemben, amely az egyéni szabadság kiiktatásával az egyéni képességek korlátozását is magával hozta, a liberális társadalomképhez, az egyéni szabadság kibontakoztatásához az egyéni képességek 'játékba hozása' is hozzátartozik. Ezáltal a társadalom nem mond le a társadalmi mobilitás, az egyéni távlat és érvényesülés, vagy ahogyan a felvilágosodás gondolkodói kifejtették, a társadalom egyéni kreativitás általi fejlődésének és a haladásnak az igényéről. Sőt, a liberalizmus éppen ennek érdekében hozza helyzetbe az egyént és annak képességeit. Ám hogy az egyéni szabadság körülményei között megvalósuló 'kreatív képességek versenye' mit hoz magával, ezzel kapcsolatban Gratz is azon a véleményen van, hogy nem várt, nem szándékolt mellékhatások nőttek ki a liberális eszme gyakorlati megvalósítása során. Bár, teszi hozzá, „*az eszmékkel is úgy vagyunk, mint a nemes ércszel, tisztán ritkán találjuk őket a világban...*”⁹ A liberalizmus esetében is – mint vélelmezi - egy olyan regulatív eszmével van dolgunk, amely célokat tételez, s ezek érdekében gyakorlati cselekvéssort organizál, de amely abszolút értelemben sohasem valósul meg. Az eszméknek a befogadó közeg igénye szerinti modifikációja ugyanakkor nem érvényteleníti az alapelveket. Mert mivé lennének eszmék, értelemre alapozó és célt tételező elvek nélkül, ha azokat csak és kizárólag a maguk vegytiszta formájában szeretnénk vizsgálni?

A liberalizmus elméletének lényegét Gratz tehát az egyén szabadságának mind teljesebb kibontakoztatásában látja. A tiszta liberalizmus nem más, mint 'mindenkinek egyenlő szabadsága', amennyiben mindenki maga viseli a következményeit tetteiért, s a személyes szabadság csak annyiban korlátozható a társadalom által, hogy a saját szabadság ne lehessen sérelmére mások szabadságának. Mindebből adódóan a társadalom (az állam) hatásköre véget ér akkor, amikor megakadályozza az egyént abban, hogy mások kárára legyen. Ilyen értelemben az állam mindenkivel egyformán kell, hogy bánjon, a teljes 'jogegyenlőség' elve alapján, amennyiben mindez jogbiztonsággal is jár. Épp ezért a szabadság megóvása érdekében a liberalizmus a demokratikus államforma meghonosítását tartja prioritásnak, hogy az állam a közösség érdekében az 'összesség által tartassék fenn'. Klasszikus liberális elvek esszenciáját adja itt Gratz, igaz, azt is elismeri, hogy a liberális

⁹ uo. pp. 12.

államférfiak majdnem minden liberális alapelv ellen vétettek, mikor csakis a középosztály érdekeit tartották szem előtt. Bár a liberalizmus elismer bizonyos korlátokat, ám a hibát akkor követte el, amikor ezen korlátokat csakis mások fizikai szabadságának a korlátozásában vonta meg, s a legkevésbé sem vonatkoztatta a szabad verseny által meghatározott gazdasági életre, ahol az erősebbek korlátozás nélkül vonhatták hatalmuk alá a gyengébbeket. Ezt a megközelítést Gratz a liberalizmus tartalmi értelemben vett túl szűk felfogásának, mondhatni káros mellékhatásának, a valódi liberalizmussal ellenkező megközelítésnek tartja. Mindez ugyanis nem a nagyobb szabadságot, hanem újabb kiszolgáltatottságot hozott magával. Véleménye szerint a 'mindenki egyenlő' elvére alapozó liberális szabadságfelfogás ezzel az állapottal nem alkudhat meg. Kötelessége a gazdaságilag gyengék védelme, az esélyek kiegyenlítésére való törekvés. S túllépve a 'jogegyenlőség' elvén ezen a ponton fogalmazza meg, hogy a jövőben szociális elv érvényességét a liberalizmusnak is el kell ismernie, mert *„... a jövő liberalizmusa vagy szociális liberalizmus lesz, vagy egyáltalában elpusztul ... Azzal, hogy a liberalizmus kereteit megtöltjük szociálpolitikai eszmékkel, a liberalizmus tartalmilag is nyerni fog.”*¹⁰

De milyen legyen a szociális liberalizmus pozitív tartalma? Az egyéni szabadság kiteljesedése helyett magával hozott újabb, tömeges és teljes kiszolgáltatottság kiküszöbölésére a liberalizmus korábban csak két eszközt tudott ajánlani, a 'gyengék tömörülését' és a 'jótékonyságot', ezek azonban nem elegendőek. Nincs más lehetőség, mondja Gratz, csakis az, hogy az állam avatkozzon be a gyengék védelmének érdekében. De csakis úgy, hogy az egyéni szabadság ne sérülhessen, sőt, az esélyek kiegyenlítése épp a szabadság kiteljesedését kell, hogy magával hozza. Ezen állapot elérésének eszközeként néhány példát is említ. Ilyen a 'népoktatás' ügye, illetve a liberálisok által képviselt 'kötelező iskolalátogatás' elve és követelménye. Az államnak ugyanis feltétlenül költenie kell az alapvető iskoláztatásra. Ugyanígy költenie kell a 'közegészségügyre', s többek közt az alapvető gyógyszereknek államilag kell garantálni az alacsony árát. Az 'igazságügy' terén a kisebb peres eljárások költségeit limitálni kell, hogy a kevésbé vagyonos társadalmi rétegek is fel tudjanak lépni jogaik védelmében. Mindezek finanszírozására pedig az egyenlő teherviselés elve és gyakorlata helyett 'progresszív adórendszer' bevezetését, vagyis a vagyontól függő adózás bevezetését tartja szükségesnek. Gratz további példákat is említ, ám kérdéses, hogy ezek valóban segítenek-e a liberalizmuson, illetve a lényegi társadalmi bajokon? (A szocializmus és a konzervativizmus képviselőiben fellépők szerint nem, noha az

¹⁰ uo. pp. 14.

általuk javasolt 'elvhű' programok és javaslatok esetében ugyanúgy feltehetnénk ezt a kérdést.)

Előadása végén Gratz röviden összegezte mondandója lényegét, amely egyszersmind apropót szolgáltatott számára arra is, hogy a népes hallgatóság számára megismételje, sőt kristályosítsa a liberalizmus jövőjével kapcsolatos nézeteit. Eszerint a liberalizmus süllyedésének két oka van, ám ezek egyben a gyógyírt is jelentik. Először is az alapvető baj az volt, hogy a liberalizmus történelmi szerepét tekintve túlságosan is középosztályhoz kötötte magát, s képtelen volt szabadulni tőle, mikor ezen osztály már csak saját egyoldalú érdekeinek érvényesítésére használta a liberalizmus eszméit, s így megszűnt az lenni, amivé az eszme megfogalmazói eredendően tenni kívánták. A másik alapvető probléma az volt, hogy a liberalizmus túl merevnek bizonyult az elmélet terén, s túl erőteljesen képviselte az egyéni szabadság biztosítására irányuló törekvéseket, s csak ott állított korlátot a szabadságnak, ahol mások fizikai létét sértette, de ott nem, ahol mások gazdasági jólétére gyakorolt káros befolyást. Ezen probléma szocializmus általi kiküszöbölése Gratz szerint az állam túlságosan nagy hatalmát, s az egyéni szabadság sérelmét hozza magával, ezért liberális szempontból kártékony mind az egyén, mind pedig a társadalom boldogulására nézvést. A liberalizmusnak önmagának kell saját hibáit kijavítania, ezt nem bízhatja másra, mert akkor épp a szabadság szűnik meg. Annak a liberalizmusnak, amely valódinak tekinti önmagát, képessé kell válnia önmaga hibáinak kiküszöbölésére, amely korrekció mögött csakis a liberalizmus ember- és szabadságszeretete állhat.

Ennek megfelelően Gratz előadásának záró gondolatai egy korrekciós irányt szabnak a liberális eszme számára: „*A liberalizmus a szabadságszeretetet hirdeti, de emberszeretőbbé kell válnia, (...) E célból meg kell tölteni a liberalizmus üres kereteit pozitív szociálpolitikai tartalommal. A liberalizmusnak csak úgy van jövője, ha gazdasági téren fölveszi a gondoskodást a gyengék, szegények és elnyomottak érdekében és soha nem felejt el, hogy az éhező ember természetén alapuló jogot formálhat jóllakott embertársai kenyerére.*”¹¹ Mint egész előadásának irányultsága, ezek a végkövetkeztetés-szerű gondolatok is jól jelzik, hogy számára a liberalizmus jövőjét a 'szabadságszeretet' és a 'szociális eszme' gondolatkörének összekapcsolása jelenti. Ilyen értelemben álláspontja szerint a liberalizmusnak (minden konfliktusuk ellenére) a szocialista eszmevilághoz van a legtöbb köze, s nincs dolga a merev és önmaga meghaladására képtelen konzervatív értékrenddel. Vagy ha mégis, csakis annyiban, amennyiben releváns kritikáját ki kell védenie. Talán éppen ezért Gratz szinte

¹¹ uo. pp. 19-20.

egyetlen szót sem fecsére előadásában a konzervativizmus által képviselt társadalmi látlet és terápia kérdéskörére, csakis a liberalizmust ért (sok irányból jövő, de leginkább a konzervativizmus részéről megfogalmazott) bírálatokra kíván reagálni. (Ezzel szemben a konzervativizmust Geőcze Sarolta – amint az a vita során elhangzott előadásából kitűnik - a liberalizmus ellenében határozza meg, vagyis konzervativizmus-képe legitimálásához mintegy 'szüksége van' a liberalizmus kártékony hatásainak kritikájára, így tartalmi és terjedelmi tekintetben a liberalizmusra irányuló kritikai reflexiók kiemelten szerepelnek mondandójában.) Gratz szerint a liberális önkorrekció lehetősége, képessége és igénye adott, s a szociális eszme irányába mutat nyitottságot. Ám ezt a lehetőséget leginkább vitapartneri, főként a konzervativizmus gondolatvilágának képviselőjében fellépő Geőcze Sarolta kérdőjelezi meg. Ugyanakkor Gratz - előadásának lényegét tekintve - megelőlegezi a huszadik századi liberalizmus önkorrekciós képességét, s rendkívül nyomatékosan hangsúlyozza az esélyegyenlőség elvét felvállaló 'szociális liberalizmus' szükségességét lehetőségét. Ezen, a 19. századi liberalizmust jellemző 'jogegyenlőség' elvét meghaladó alapállása teszi szövegét a magyar századforduló talán legfontosabb liberális szövegévé.

A liberalizmus szocialista és konzervatív kritikája

A vitasorozat harmadik előadójaként Szabó Ervin¹² a következő mondatokkal kezdi szocializmusról szóló előadását:¹³ „*A modern szocializmus egyrészt a birtokosok és a birtoktalanok, a bérmunkások és a burzsoák közt fennálló osztályellentéteknek, másrészt a termelésben uralkodó fejtelenségnek a terméke.*”¹⁴. A szocialista társadalmi mozgalmak tehát véleménye szerint 'következményei' bizonyos társadalmi folyamatoknak, melyek előidézésében leginkább a liberális politika jeleskedett. Mint fogalmaz, a szocializmus a liberális szabad verseny következtében kiszolgáltatott és elnyomított bérmunkások kooperációjának a megnyilvánulása megélhetésük biztosítása érdekében. Mert a „*biztosított*

¹² Szabó Ervin (1877-1918) társadalomtudós, könyvtárigazgató, szocialista gondolkodó, aktívan részt vesz a Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század munkájában.

¹³ Szabó Ervin előadását terminológiai tisztaság és tárgyilagosság jellemzi. Témánk szerint azonban csak néhány vonatkozását, nevezetesen a szabadságról alkotott elképzeléseit emeljük ki előadásából.

¹⁴ Szabó Ervin: *A szocializmus*. In: *A társadalmi fejlődés iránya*. A Társadalomtudományi Társaság által rendezett vita. Különnyomat a Huszadik Századból. Budapest, Politzer Zsigmond és fia Könyvkereskedése 1904. pp. 39.

*megélés a bér munkás számára a szabadságnak legszebb fogalmazása.*¹⁵ A szocialista eszmeiség szabadságról alkotott fogalma élesen eltér a liberalizmusétól. Mert mi a szabadság? – teszi fel a kérdést Szabó Ervin. Minden időkre és minden állapotra végérvényesen megállapított absztrakt idea? Vagy a szabadság is korok és társadalmak szerint más és más. A szabadság mindenek előtt lélektani kategória, amely elsősorban azt a lelki állapotot jelenti, mely által vágyainkat és szükségleteinket összhangba tudjuk hozni ezek kielégítésére irányuló cselekvéseink külső lehetőségeivel. Szabó Ervin szerint ebben az értelemben a szabadság mindig ugyanaz. De a szükségletek neveltetés, körülmények és egyéb tényezők okán megnyilvánuló különbsége miatt a szabadságról alkotott elképzeléseink mégis eltérőek. *„Vagyis a szabadság nem egyéb, mint a cselekvés lehetősége oly szükségletek kielégítése irányában, amelyek kielégítését a társadalom nem biztosítja.”*¹⁶ Mert a szocializmus nem hogy zsarnokság lenne, mint állítják ellenfelei, hanem a magántulajdon létezése óta az első társadalmi rend, amely az emberi szabadság valóságos biztosítója. Az 'egyén szabad érvényesülése' a gazdaság terén elve helyett annak lehetősége, hogy az egyén közéleti és szellemi téren is érvényesüljön, hogy ne csak elszenvedje, hanem meg is élje a szabadságot. A szocializmus tehát a szabadság végtelen perspektívája, hangsúlyozza Szabó Ervin. Nos, a 'szociális liberalizmus' okán ezt a szocialista szabadságfogalmat kellene, - legalábbis Gratz szerint - összeegyeztetni a liberális szabadsággeszménnyel?

* * *

Negyedik, s egyben utolsó előadóként *Geöcze Sarolta*¹⁷ a konzervativizmusról és keresztényszocializmusról szóló előadását azon alaptétel rögzítésével kezdi, miszerint korának társadalmára a forrongás és az átalakulás a jellemző, miközben egészében véve beteg és életerejé gyengül. A bajokat pedig csakis a konzervativizmus és keresztény szocializmus orvosolhatja, amennyiben elősegíti a társadalom természetes életrendjéhez való visszatérését, amelytől a liberális kapitalizmus eltérítette. Geöcze tehát a konzervativizmus identitását, talán szándékától némiképp eltérően, elsősorban a liberalizmus relációjában határozza meg. Ám a liberalizmustól mentesített társadalom természetes életrendjére való utalás túlságosan idillire sikeredett. Alaptételként rögzített vádja szerint ugyanis a liberális politika következtében

¹⁵ uo. pp. 45.

¹⁶ uo. pp. 62.

¹⁷ *Geöcze Sarolta* (1862-1928) pedagógus, művelődéspolitikus, tanítóképző-igazgató, a hazai keresztényszocializmus egyik vezető alakja, a Keresztény Munkásnők Országos Egyesületének megalapítója.

kialakult kapitalizmus, illetve az által véghezvitt társadalmi átrendeződés tette boldogtalanná az embert. Bár a liberalizmus elve, mint mondja, a gondolati és cselekvési szabadság nevében tiltakozás volt a tekintély elve, a kiváltságok és az abszolutizmus túlkapásai ellen, ezen magasztos elvek 'elszabadultak', s minden tekintélyt és féket mellőztek, következésképp óriási társadalmi rombolásnak lettek előidézői. Geőcze merev konzervativizmusa a liberális eszméket így a visszajáról, az általa premisszaként rögzített káros hatásai felől közelíti meg. Szerinte ugyanis a liberalizmus lényege a tagadás, semmiféle pozitív tartalma nincs. Lerombolva a korlátokat feladatát elvégezte. Hiába igyekszik üres kereteit szociálpolitikai tartalommal feltölteni, ez saját lényegének mond ellent, mert elve a szabad verseny, s ez csak az egyéni önzésnek kedvez. Véleménye szerint a valódi társadalompolitikához keresztényi szeretetre van szükség, s ez tökéletesen hiányzik a liberalizmusból. „*A szociálpolitika a keresztény szocializmus elveinek kisajátítása volna, kisajátítással pedig életet hazudni egy holttetembe nem lehet. A liberalizmus tehát lejátszotta szerepét és elmehet.*”¹⁸ Sommás ítélet, engesztelhetetlen álláspont. A liberális eszme nyitása a szociális kérdések, az esélyegyenlőség irányába valóban meddő próbálkozás lenne csupán? Geőcze észrevétele szerint egyértelműen igen.

Ugyanakkor a szocializmusról sincs jó véleménnyel Geőcze. Értelmezésében a szocialista felfogás pusztán és pőrén anyagelvű, nem veszi figyelembe az ember erkölcsi és szellemi szükségleteit. S nem veszi figyelembe a lélek (a szív) törvényeit sem, nevezetesen a vallási misztérium iránti hajlamát, következésképp nem felel meg az emberi természetnek. A társadalom valódi sebeit, amelyek elsősorban erkölcsi sebek, nem képes gyógyítani. Mint hangsúlyozza évezredek óta minden társadalom azokon az erkölcsi alapokon nyugszik, melyeket a vallás, a haza, a család és a tulajdon fémjeleznek. Ezek ellen fellépni, mint teszik azt a liberálisok és szocialisták, csak beteggé tehet egy társadalmat. Nos, láthatjuk, Geőcze a keresztény-konzervativizmus nevében fellépve a szocializmusról ugyancsak sommás ítéletet alkot. De mi következik mindebből?

Kritikai reflexióit követően Geőcze egy meglehetősen idillinek tűnő konzervatív társadalomképet rajzol fel, amelynek lényege az erőszakos újításoktól való mentesség, a józan haladás, a hagyományok őrzése és a keresztény alapokon kifejlődött társadalmi rendhez való ragaszkodás. Merev, hierarchikus és statikus társadalomképet vázol fel, s tényként fogadja el

¹⁸ *Geőcze Sarolta: Konzervativizmus és keresztény-szocializmus.* In. *A társadalmi fejlődés iránya.* A Társadalomtudományi Társaság által rendezett vita. Különnyomat a Huszadik Századból. Budapest, Politzer Zsigmond és fia Könyvkereskedése 1904. pp. 71.

az emberek közötti differenciálódást és 'kiválasztást', (az egyenlőtlenséget). A 'tömeg uralma' helyett a testi és lelki értelemben vett 'kiválóak uralmát' helyezi előtérbe, mint a természetes kiválasztódás eredményét. Röviden kifejtett konzervatív társadalomképe rendkívül leegyszerűsítő. Nem ad differenciált választ arra, hogy mi tekinthető valóban 'hagyománynak', s mikortól számít józannak egy haladás, s hogy mi jelenti ezek garanciáját? Az általa képviselt konzervativizmus, illetve keresztényszocializmus lényegét a következőképp írja le: „A konzervativizmus, szemben a liberalizmussal, gazdasági és társadalmi patriarkalizmus, a gyöngék oltalmazása. Szemben az anarkizmussal: törvénytisztelet. Szemben a szocializmussal: nem osztályharc, ... , hanem keresztény szocialreform. Szemben mindkettővel: a magántulajdonra, a családra, a haza fogalmára és a vallásra alapított állami és társadalmi rend.”¹⁹ Ezen a ponton a konzervativizmust kiegészítő keresztényszocializmus szociális reformprogramjának felvázolásába kezd. Előadásának konklúziója szerint a konzervativizmus nem üres jelszó, hanem szerves és természetes fejlődés eredménye. A liberalizmus csak kisajátítja a keresztény-konzervatív szociálpolitikai programot, épp ezért eredetiség hiányában semmi szükség sincs rá. A liberalizmus tehát negatív elv, csak rombolásra alkalmas, pozitív tartalma nincs. Marad tehát a konzervativizmus, amit ő a társadalom természetes evolúciójának nevez.

Látszólag egyértelmű és világos mondatok, de előadása túlságosan is érzelmekkel telített, sőt, az érzelmekre hatni kívánó, így a többi előadóhoz képest legkevésbé tárgyilagos. Liberalizmuskritikája a vita több résztvevője szerint is híján van az elfogulatlan megközelítésnek, jobbára a sztereotíp konzervatív beidegződések tételeit ismétli meg. Gondolkodásmódja Gratz Gusztáv és Szabó Ervin gondolkodásmódjához képest kérlelhetetlenül merev, alapvető társadalmi problémákra jobbára csak a konzervatív gondolati sémák felmondásával reflektál, érvelése hiányos, vágyott társadalomképe idillien leegyszerűsítő, s a végletekig hierarchikus. Mondhatni nem csupán a liberalizmussal, (az általa a liberalizmusról vélelmezett képpel), hanem a differenciáltabb konzervatív gondolkodással is ellentétben áll. Így például az egyéni képesség kibontakoztatásának problémájával a legkevésbé sem tud és akar mit kezdeni. Ennél jóval fontosabbnak tartja az egyén kötelességérzetének a felébresztését.

¹⁹ uo. pp. 81.

A 'zárbeszédék'

A nagyelőadásokat követően számos hozzászólással folytatódott a vita, melyek némelyike terjedelmében vetekedett a nagyelőadásokéval. Ám a terjengőssé váló vita mégsem az álláspontok tisztázását, az eszmék kikristályosodását hozta magával, - noha a hozzászólások között is akadtak értékelhető kritikai reflexiók, - hanem számtalan mellékvágányra tévedt. Épp ezért témánkat tekintve érdemben nem is foglalkozunk ezen hozzászólásokkal. A vitát lezáró 'zárbeszédék' ugyanakkor tartalmaznak számunkra fontos momentumokat. A 'zárbeszédéket' a négy eszme képviselőjében fellépő felkért előadók tartották. Ezekből kitűnik ugyan, hogy az előadók az általuk képviselt eszmék szemszögéből igyekeztek nyitottságot mutatni a másik eszme irányában, ám ahogyan Gratz Gusztáv megjegyzi: „Egyezségre nem jutottunk, hisz mindenkit meggyőző örök igazságot ... már a szempontok különbözősége folytán sem lehet találni.”²⁰ Sem Gratz, sem a többi résztvevő nem gondolta, gondolhatta, hogy kompromisszummal, az álláspontok konvergenciájával végződhet a vita.

Záró előadásban Gratz kijelenti, hogy a vita végeztével is hű marad eredetileg kifejtett nézeteihez, ám ezzel nem kívánja tagadni mások nézeteinek jogosságát. Elismeri, hogy mindegyik eszmében lehet megfontolásra méltó elem, csak egyet nem tart lehetségesnek: a tökéletes megoldást. Tartja magát ahhoz a korábbi álláspontjához, hogy a liberalizmus valóban egy üres keret, amit tartalommal kell feltölteni. A liberalizmus negatív, mondja, mert az akar lenni, noha épp ezt forgatják vissza vádként ellenfelei. Mindössze azon szabályokat kívánja megállapítani, amelyek biztosítják az egyén törekvéseinek szabad kibontakozását, (míg másokat nem sért ezzel), de nem megy tovább ennél, „... mert a liberális politika tartalmát mindig maguknak az egyéneknek a társadalmi törekvései adják meg.”²¹ (Ez természetéből adódóan lehet önös, de lehet progresszív is.) A liberalizmus magva az egyéni és társadalmi törekvések szabad érvényesülésének a biztosítása. Véleménye szerint még a konzervativizmus és szocializmus hívei közül is sokan elismerik ezt az elvet. Miért támadnak akkor mégis a liberalizmusra? Mint mondja, vélhetően tévedésből. Mert arra a liberalizmusra támad a konzervativizmus képviselője is, a doktriner liberalizmusra, amely már alig létezik. Az egyéni társadalmi törekvések biztosítása csak keret, lehetőség és feltétel, amely között az egyén társadalmi létezése megvalósul. Egyet viszont határozottan kér ellenfeleitől. Aki a liberalizmus ellen érvel, ne a liberalizmus torzulásait, doktriner formáit tartsa szem előtt, sem

²⁰ uo. pp. 330.

²¹ uo. pp. 328.

pedig a liberalizmus neve alatt megfogalmazott párttörekvéseket, csakis a valódi eszmét, azt, amit a liberalizmus (meg nem valósított) végcélként kitűzött. Vagyis a színéről, s ne a visszajáról közelítsenek a liberális eszméhez. Ezt az eljárásmodot ellenfeleitől már csak amiatt is megköveteli, mert ő maga sem a minden fejlődést tagadó, a 'régi rend' ortodox híveiként megjelenő konzervativizmus ellen lép fel, amelynek szerinte még sok képviselőjével lehet találkozni. Ha ő maga nem fantomokkal küzd, s nem a vitapartnerei által képviselt eszmék fonákját nézi, elvárja, hogy ellenfelei se tegyék ezt a liberalizmus kapcsán.

A konzervativizmus szokásos vádjával szemben, miszerint a liberalizmus csak a féktelen emberi önzésnek nyit teret, mert jóformán alig vet korlátot az embernek, Gratz válaszában arra utal, hogy az ilyen módon felfogott liberalizmusnak valójában nincs is híve, érthetetlen tehát, hogy mi ellen küzdenek ellenfelei. A liberalizmus megállapítja a szabadságjogokat, ezek érvényesítéséért küzd, de ugyanakkor nem mondja, hogy ezzel az állam feladata ki volna merítve. A valódi liberalizmus elismeri az állam azon feladatát, hogy az egyént ne csak a fizikai bántalmazástól, hanem a gazdasági ellehetetlenítéstől is megvédje. A vita során megfogalmazott konzervatív tételekkel pedig az a baj, mint mondja, hogy meglehetősen zavarosak. Ezekre társadalompolitikát nehéz lenne építeni. Mintha az sem volna világos, hogy mi a konzervativizmus. Egyben azonban bizonyos, a konzervativizmust nem szabad csupán a mindenkor fennálló rend konzerválására, fenntartására irányuló törekvésnek tekinteni. Mint mondja, a liberális és konzervatív gondolkodásmodot alapvetően mégis a fejlődéshez és haladáshoz való viszonya különbözteti meg. „*A konzervatív halad, hol haladni szükségképpen kell, a liberális ember halad, a hol csak haladni tud.*”²² Ám a kettő mégis érintkezik és érintkezni képes, noha alapvető különbség van közöttük. Amely politikai rendszer elismeri a szabadságjogokat, vagyis a gondolati-, vélemény-, sajtó-, gyülekezési- és egyesülési szabadságot, azt méltán nevezhetjük liberálisnak, amely pedig ez ellenében tesz, az nem nevezhető annak. A kérdés tehát szerinte az, hogy mit tart, illetve nevez a konzervativizmus fenntartásra, konzerválásra, értékőrzésre méltónak? Mert úgy tűnik, hogy mindig mást. Van aki elfogadja a kiküzdött szabadságjogokat, csak kicsit lassítana a társadalmi fejlődés ütemén, van aki az egyház és az uralkodó nagy hatalmát konzerválná, s van aki a 'nemzeti értékek' védelmében lépne fel általa. Liberális szemszögből nézve meglehetősen képlékeny ez az állásponthalmaz.

Végezetül Gratz a következő gondolatokkal zárja mondandóját: „*A szocializmus a megélhetést akarja biztosítani, s azt mondja, ez a szabadság ... szabadságfogalmainkkal élénk*

²² uo. pp. 339.

ellentétben áll. A konzervativizmusnak nem kell a szabadság, sem a megélhetést nem biztosítja. A liberalizmus ellenben megtartja nekünk a szabadságot, melyet az előző generációk oly drágán szereztek meg nekünk, és kellő szociálpolitikával biztosítja mindenkinek a megélhetését is. Hát lehet-e itt nehéz a választás? A szocializmus és a konzervativizmus ... mesterséges törvényekkel akarja bizonyos irányba szorítani az emberiség életét, ... a liberalizmus ellenben megelégszik azzal, hogy ... megállapítsa azokat a szabadságjogokat, amelyeket semmilyen politikai cél kedvéért le nem szabad rombolni. ... A konzervativizmus és a szocializmus megköveteli, hogy az emberek simuljanak öhozzá, ... a liberalizmus maga simul hozzá az emberiség mindenkori törekvéseihez. ... Én ezért hű maradok a liberalizmushoz, mely megköveteli: teljesedjék mindig a népek akarata.”²³

Bár liberalizmusellenességében a konzervativizmus képviselője tűnt a leginkább kérlelhetetlennek, Gratz a liberalizmus legnagyobb ellenfelének mégis a szocializmust tartja. Az alsóbb néprétegek felemelése és az egyenlőtlenségek leküzdése olyan célok, amelyet bár ma a szocialisták képviselnek a leginkább következetesen, a liberalizmus hívei is magukénak kell, hogy valljanak. A szabadság-fogalomban mutatkozó eltérést ugyanakkor Gratz áthidalhatatlannak tartja. Az egyéni szabadság szerinte sokkal többet ér, mint a 'kikényszerített' gazdasági egyenlőség, amelyet a szocializmus tudna nyújtani az egyéni szabadság elutasításával.

Záró fejtegetéseiben Geöcze Sarolta a konzervativizmust ért méltatlan vádakot igyekszik eloszlatni. Nyoma sincs a korábbi kérlelhetetlen offenzivitásának. Sértett módon védekező hangot üt meg, s ebből a sértett védekező pozícióból hangsúlyozza, hogy szerinte a konzervativizmus nem egy meghaladott társadalmi állapot helyreállítására irányuló törekvés, hanem „... óvatosság a haladásban és megbecsülés a meglévő intézményekből mindannak, mi ... a nemzeti erő fenntartására jónak bizonyult.”²⁴ Mert a konzervativizmus által képviselt keresztényszocializmus felsőbbisége a liberális szociális reformmal és a szocializmussal szemben épp abban van, hogy az embernek nem csupán anyagi és érvényesülési szükségleteit elégíti ki, hanem a szellemi, kedélybeli és szívbeli igényeit is. Az elsőrendűen megőrzendő konzervatív értékek az alábbiak lennének: vallás, magántulajdon, haza, család. Érvelése ezzel együtt nem problémamentes. A 'vezetésre hivatottak' mellett érvelni pusztán a hagyományos értékek megrendülése folytán, még a konzervatív szemléletmód képviselői között sem talált teljes elfogadásra. Zárbeszédében jobbra a vita során megfogalmazott hozzászólásokra,

²³ uo. pp. 344-345.

²⁴ uo. pp. 351.

kritikákra reagál, nézetei elfogadtatása érdekében újabb érvet nem fogalmaz meg. Mindössze önmagát ismételgeti, mint például az emberek közötti különbség természetességének és a kiválóak uralmának tételét. Így nem meglepő, hogy amint fogalmaz, önmaga felől (a konzervativizmus felől) nincs aggodalma és kételye, de annál inkább van a többi eszmei irányzattal kapcsolatban. Legfőképpen azért, mert szerinte kikezdik a legfontosabb konzervatív értékeket, a vallást, a tulajdont, a hazát és a családot.

Geöcze végül ismételten megerősíti, s valójában ezzel zárja mondandóját, hogy szerinte a szociális liberalizmus fából vaskarika, az állam feladatának liberális bővítési igénye csak szépségtapasz. Az egyén korlátlan érvényesülése és a szabad verseny kizárja a gyöngék védelmének lehetőségét. Ha pedig a liberális politika a gyöngék és a nemzeti érdek védelmében törvényt hoz, saját lényegét tagadja meg. Ezért, mint mondja, a liberálisok által említett szociális reformban nem képes bízni. A nemzet és a társadalom boldogulása szempontjából csakis a konzervativizmus által megfogalmazott eszmei alapvetésben tud hinni. Az erkölcsi sebek gyógyítására pedig csakis a keresztényszocializmust tartja alkalmasnak.

Miről szólt a vita?

Nem gondolhatjuk, hogy bő száz esztendővel a Társadalomtudományi Társaság vitája után, mintegy visszamenőleg kellene megfellebbezhetetlen ítéletet hirdetnünk annak tartalmával és eredményességével kapcsolatban. A kérdés mégis megkerülhetetlen: valódi vitának tekinthetjük-e ezt a vitasorozatot? Ha a vita alatt elvek és nézőpontok pusztán egymásnak feszülését értjük, akkor feltétlenül. Ha viszont álláspontok olyatén ütközését értjük alatta, amelynek eredményeképp megváltozik a vitázó felek korábbi álláspontja, akkor már kevésbé. Ám ha a vita következményei felől közelítünk, s azon kérdés felől, hogy hatással volt-e a korabeli magyar politikára, (noha eredendően nem is volt ilyen kitűzött célja), akkor nagy valószínűséggel megkérdőjelezhetjük a Társadalomtudományi Társaság ezen vállalkozásának eredményességét. De nem lehetünk igaztalanok sem. Bár az eszmék képviselőiben fellépve egyik előadó sem mozdult el érdemben saját korábbi álláspontjától, (leginkább még a liberalizmus önkorrekciós igénye mutat ebbe az irányba), sőt a vita végén mindegyikőjük azt hangsúlyozta, hogy nem látja okát nézetei megváltoztatásának. Egy nyilvános fórum keretei közt a vita szereplői esélyt és lehetőséget kaptak arra, hogy bepillantsanak a másik eszme 'műhelytitkaiba'. Magát a vitát tehát célja felől nézve jó esetben is csak félsikernek tekinthetjük, amelynek némi szerepe lehetett az eszmék népszerűsítésében és önreflexiójában,

a korabeli politikai élet szellemi holdudvarának rendeződésében. Önmagában ez is nagy eredmény.

Lehetséges-e egy mégoly kimerítő és terjedelmes előadásban, vagy akár annak írott változatában teljes és pontos képét adni bármely társadalomfilozófiai eszmének? Természetesen nem, így a liberalizmusról szóló előadás is – az eszme teljességét, vonatkozási és viszonypontjait tekintve – telítve van hiányosságokkal, így mindössze a liberális eszmekör egészére utaló vázlatnak tekinthető. Ennek oka az előadások és a vita státuszában és körülményeiben, pontosabban a velük kapcsolatos elvárásokban és remélt eredményeiben érhető tetten. Így nem tekinthetünk a vitára, s azon belül a liberális álláspontra sem másként, mint az adott eszmére utaló összefoglalásra, s egy a kitörési pontokat puható, az eszmét részben lényegük, részben pedig a másiktól kialakult sokszor sztereotíp képük alapján lefolytatott, hatását tekintve korlátozott, s pusztán a vita szűken vett fogalmi kereteinek megfelelő eseményre.

A vita során a mindenki által leginkább támadott eszme a liberalizmus volt. Ellenfelei kisebb-nagyobb érvelési eltéréssel, illetve hangsúlyeltolódással alapvetően megegyeztek abban, hogy a liberalizmus csillaga leáldozott, kártékony hatásai kiteljesedtek, s hogy a liberalizmus egy letűnt eszme. Érvelésük meghatározó eleme, hogy valójában a liberális kapitalizmus, az erkölcsi rend liberalizmus által előidézett felbomlása, illetve a liberális politika által megteremtett tulajdonviszonyok lennének a társadalmi bajok alapvető forrásai, a problémák előidézői. Az alapvető különbség közöttük abban volt, hogy eme látleletre milyen terápiát javasolnak. Ebben a konnotációban, illetve a liberalizmussal szembenálló eszmék ilyenén önmeghatározásának légkörében a liberalizmus képviselőjében Gratz csakis védekező alapállást foglalhatott el. Míg ellenfelei jobbra offenzív álláspontot képviseltek, addig a liberalizmus teljességgel deffenzívába szorult. Ugyanakkor ez a védekező tónus hívja életre a Gratz által hangsúlyozott liberális önkorrekciós igényt, a 'szociális liberalizmus' eszméjének megfogalmazását, s ez jelentheti egyben a liberális önképben beállt változás garanciáját, segítheti elő a korabeli liberális önmeghatározás szükséges és nélkülözhetetlen hangsúlyeltolódását.

A vita feltétlen érdeme ugyanakkor, hogy bár főként a hozzászólásokban megnyilvánuló személyeskedéseket sem nélkülözte, fórumot biztosított az álláspontok kifejtésére és ütköztetésére, s mintegy tájékoztatta az érdeklődők népes, több esetben 200-400 főnyi tábort, (majd az olvasókat) az eszmék aktuális állapotáról. De a problémák megoldását, kompromisszumra alapozott közös nevezőt, netán az elméleti kibontakozás esélyét, elrugaszkodási pontot nem jelentett. Jobbra egymás mellett beszéltek el a vitázó felek.

Feltűnő ugyanakkor az is, hogy a liberalizmus eszméjének képviselőjében Gratz mutatkozott a leginkább nyitottnak és rugalmasnak, Szabó Ervin szocializmusa a legmagabiztosabbnak, míg a konzervativizmus képviselőjében fellépő Geőcze konzervativizmusát kérlelhetetlen felsőbbrendűség jellemezte. A 'nyitottságra való hajlam', 'magabiztosság', illetve 'elzárkózó felsőbbrendűség' ezen hármassága (függetlenül az őket képviselő személyektől) mintegy megelőlegezték ezen eszmék későbbi egyre erőteljesebb politikai konfliktusát.

Irodalom

- Horváth Zoltán: *A magyar századforduló. A második reformnemzedék története 1896-1914.* Gondolat Kiadó, Budapest 1961. p. 648
- *Husadik Század.* Társadalomtudományi Szemle. 5. évfolyam, 1904. január-június, július-december
- *A Huszadik Század körének történetfelfogása.* Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Pók Attila. Budapest, Gondolat Kiadó 1982. p. 436
- *Magyar liberalizmus.* Szerkesztette Tökéczki László. Századvég, Budapest 1993. p. 560
- *A szociológia első magyar műhelye 1-2.* Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Litván György és Szűcs László. Gondolat Kiadó, Budapest 1973.
- *A társadalmi fejlődés iránya.* A Társadalomtudományi Társaság által rendezett vita. Különnyomat a Huszadik Századból. Budapest, Politzer Zsigmond és fia Könyvkereskedése 1904. p. 378